

UDC 903.25-032.42

HEADWEAR OF A SCYTHIAN GIRL FROM THE FIRST MORDVYNIVSKYI BURIAL

L. Babenko

Senior Fellow

M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum

5, Universytetska str., Kharkiv, 61003, Ukraine

ORCID: 0000-0002-5498-9278

babenkolnd@gmail.com

The collection of findings from the First Mordvynivsky burial (Pershyi Mordvynivskyi kurhan), which was excavated by M. O. Makarenko in 1914, was transmitted from the State Hermitage Museum to Kharkiv in 1932. It was almost completely lost during World War II. Only 27 gold plates were preserved in M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum. 24 plates are represented by the man bearded face depiction in profile to the right and to the left. A woman's headwear, which was found in non-robbed side grave of the burial mound, was decorated by these plates. Such lack of variety in the décor was not common for the Scythian dressy headwear, which are notable for variegated plates used in headwear décor. Toreuts' ignoring of laureate wreath on a character's head during applique plates manufacturing is demonstrative and on-purpose; as the laureate wreath can be clearly seen on the coin prototypes. Its absence can be related to this part's inappropriateness on a represented character. The headwear is distinguished not only by originality of its external décor, but also by other details of its construction. The headwear's conic shape, which is crowned by a bird's figure on a flower, could be a reflection of the world's mountain – an equivalent of the world tree, which was covered with “cut off” men's heads. So, there is a possible connection of a priestess, who was an owner of a headwear, with one of the

© 2021 L. Babenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

forms of a cut off head cult, manifestations of which in the décor of priestesses' headwear can also be observed in the widespread plot with paired figures of dancing maenads. A close ceremonial related to a victim mutilation near the world tree was implemented on the both headwear with the help of different symbols. Also the head coverings are drawn together by the possible connection of their owners with ceremonials of shaman type. The maenads figures with thyrsus in the dance movement resembles shamanistic ritual, the rhythm of which was given by "sonorous element" of the knob – a jingle bell or bells. The deceased woman from the First Mordvynivsky burial belonging to shamanistic ritual can be proofed by the bird's figure, which crowned the top of the headwear and impersonated the spirit of the shaman assistant.

Keywords: Scythians, First Mordvynivsky burial (Pershyi Mordvynivskiy kurhan), headwear, world tree, world mountain, shamanism

Л. І. Бабенко

ГОЛОВНИЙ УБІР ДІВЧИНИ-СКІФ'ЯНКИ З ПЕРШОГО МОРДВИНІВСЬКОГО КУРГАНУ

Вступ. Матеріали розкопок Першого Мордвинівського кургану в науковому обігу посідають помітне місце, але все ж їхній інформаційний потенціал задіяний далеко не повно, що пов'язано з об'єктивними причинами. Сам курган через початок Першої світової війни не був досліджений М. О. Макаренком повністю, значна частина польової документації в перипетіях воєн та революцій була загублена. Спроби опублікувати матеріали розкопок кургану у вигляді монографії за життя М. О. Макаренка, та після його смерті, виявилися марними [Кузьминых, Усачук 2017, 76, 77]. Також лиха доля спіткала і колекцію знахідок із кургану. До 1926 р. частина предметів зберігалася у Імператорській Археологічній комісії¹. У 1926 р. ця колекція була передана до Ермітажу, а звідти, в 1932 р., за рішенням Паритетної комісії – в Україну, до Харкова. У 1941 р., за три тижні до окупації міста, найцінніша частина фондів Харківського історичного музею, у тому числі і колекції, передані з Ермітажу, були евакуйовані. Однак на станції Алексеевка Белгородської області прямим попаданням німецької авіабомби один із вагонів із музейними колекціями був повністю

¹ Установа протягом короткого часу зазнала декілька перейменувань – з 1919 р. це Російська Академія історії матеріальної культури (скор. рос. РАИМК), з 1926 р. – Державна Академія історії матеріальної культури (скор. рос. ГАИМК).

знищений. Розкидані музейні експонати були зібрані бійцями винищувального батальйону, упаковані у 8 ящиків і відправлені в Уфу. Залишки евакуйованої колекції з великими втратами були повернуті в Харківський історичний музей в 1944 р. [Бабенко 2018]. Описані перипетії завдали катастрофічних наслідків і для колекції знахідок із Першого Мордвинівського кургану – із загальної кількості переданих предметів (43 інвентарних номери, 278 предметів) вціліли лише 27 пластинок трьох різних штампів².

Значна частина пластинок, що збереглася в Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова, була використана саме для декорування парадного головного убору з непограбованої бокової могили кургану, що вирізнявся у колі подібних виробів своєю оригінальністю – як будови, так і композиції декору. Є нагода розглянути особливості стилістики та семантики репрезентованих образів більш докладно.

Розподіл знахідок із колекції Першого Мордвинівського кургану за комплексами. Головний убір, розшитий круглими пластинками і увінчаний фігуркою пташки, належав дівчині-аристократці 15–17 років із бокової могили кургану, де було виявлено парне поховання панянки та її служниці [Макаренко 1916, 271, 272]. Знатну небіжчицю, крім головного убору, супроводжував багатий інвентар. Поблизу черепа знайдено сережки з підвісками у вигляді голови цапа. Руки були прикрашені золотими браслетами, пальці – перснями: шістьма з круглим щитком і двома зі щитком зі скляного циліндрика. Сукня розшита золотими пластинками із зображенням “розеток, масок, звірів”. По п'ять квадратних апликацій із зображенням богині і скіфа прикрашали манжети рукавів. На грудях лежало золоте намисто з 15 пластинок – 2 кінцевих трикутних, між якими було нанизано 13 пластинок із зображенням крилатої змієнової істоти з бородою, де до кожної з пластинок кріпилися через раз одна або дві підвіски. Біля голови були знайдені срібний ритон, дерев'яна куляста посудина, залізні ножі, шила, дерев'яна коробочка. Біля кістяка служниці в дерев'яному ящику лежало дзеркало і коробка з білилами, фарбою і

² А саме – 24 пластинки із зображенням чоловічої голови в профіль вправо (мал. 1) та вліво (мал. 2) і 3 пластинки із зображенням “складної” 8-пелюсткової розетки. В облікових книгах апликації всіх трьох штампів найменовано як “бляшки АС для намиста”. Інвентарні номери М-422–431, 433–449, ЛБЗ-26–52. Загальна вага 9,95 гр. Проба 500–550⁰.

намістом. Поблизу шії виявлено кілька намистин, на руці – залізний браслет.

Відсутність більш повної публікації матеріалів кургану внесла деяку невизначеність у розподіл пластинок із центральної і бокової могил. У двох камерах пограбованої центральної чотирикамерної могили було зібрано кілька десятків золотих пластинок. Згадуючи їх, М. О. Макаренко посилається на малюнок у статті [Макаренко 1916, 271], але цілком зрозуміло, що там репрезентовані типи пластинок з обох могил – центральної і бокової.

М. О. Макаренко серед знахідок із бокової могили були згадані “круглі золоті бляшки”, що прикрашали головний убір, “бляшки із зображенням розеток, масок і звірів”, нашиті на “короткий верхній одяг” та “по п’ять квадратних бляшок” біля кистей рук із зображенням богині та скіфа [Макаренко 1916, 271, 272]. Опис знахідок із кургану за М. І. Ростовцевим ще більш лаконічний і в цілому повторює дані зі статті М. О. Макаренка [Ростовцев 1925, 423]. Н. А. Онайко розглядала пластинки з обох могил сукупно, не розподіляючи їх по комплексах [Онайко 1970, 105]. О. М. Лєсков не акцентував увагу на цій проблемі [Лєсков 1974]. О. В. Ліфантій віднесла до знахідок із центральної могили пластинки “монетного типу” і трикутні з псевдозерню [Ліфантій 2018, 239, 277], решту пластинок – до бокової могили [Ліфантій 2018, 245, 248, 258, 270, 272, 278], не пропонуючи аргументів щодо розподілу аплікацій по комплексах.

Поміж тим, навіть не маючи безпосередньо джерел, можна спробувати розподілити пластинки по двох могилах, використовуючи записи з інвентарної книги Державного Ермітажу. Як відомо, знахідки пластинчастих аплікацій вирізняє масовість – як правило, в декорі одягу, головних уборів, покривал використовували до кількох десятків пластинок одного штампу. Той факт, що пластинки з центральної могили були зібрані в пограбованій камері, а бокова могила виявилася не пошкодженою грабіжниками, дає непрямі підстави вважати, що пластинки, відомі в невеликій кількості, скоріш за все, походять саме з пограбованого комплексу.

Система обліку колекцій в інвентарній книзі Державного Ермітажу передбачає присвоєння серійним предметам (зокрема, пластинкам) одного інвентарного номера. У цьому випадку звертає на себе увагу надання пластинкам одного штампу декількох інвентарних номерів. Так, “монетні типи” з обличчям вправо і

вліво представлені чотирма номерами кожен (1/2³, 1/16, 1/36, 1/38 і 1/4, 1/15, 1/35, 1/37, відповідно), трьома номерами – “личини з обрамленням” (1/14, 1/40, 1/42) і 8-пелюсткові розетки (1/32–34), двома – леви вправо (1/24, 1/26) і вліво (1/23, 1/25), личини без обрамлення (1/39, 1/41). Найімовірніше, такий подвійний-четверний облік кожного виду штампу пов'язаний саме з ретельною фіксацією знахідок у похованні, і пластинки різних номерів були зібрані з тих чи інших ділянок костюма, потім розкладені по окремих конвертах, і згодом належним чином обліковані. Зрозуміти логіку в послідовному списку записів в інвентарній книзі важко, але слід врахувати, що присвоєння інвентарних номерів було вже вторинним обліком, при якому не дотримувалися початкової послідовності. При первинному обліку, тобто в момент безпосередньої передачі колекції з ДАІМК в Ермітаж, предметам надавали номери надходження (вступні), порядок яких більш точно відповідав їх фіксації безпосередньо у похованні. Цікаво і те, що кількість інвентарних номерів (43) не відповідає кількості вступних (25), що пояснюється іншим принципом обліку, який більш відповідав початковому складанню колекції. Якщо розташувати записані в інвентарній книзі предмети в порядку вступних номерів, отримаємо таку картину (мал. 3–5, додаток).

Під вступними номерами **22675–22680** записані різноманітні пластинки і підвіска в кількості 1–3 екземплярів, а саме – із зображенням Афіни (1/1, 2 екз.), “монетного типу” трьох видів (1/2–4, по 2 або 3 екз.), спіралеподібні розетки (1/5, 1/10, 1/11, 3 екз. двох видів), хрестоподібна пластинка з п'яти кружків (1/12, 1 екз.), трикутні пластинки з псевдозерню (1/13, 2 екз.), зерноподібна підвіска (1/43, 1 екз.). Можна припустити, що саме під цими першими шістьма вступними номерами були обліковані прикраси, виявлені в центральній могилі. Варто відзначити, що аналогічні пластинки “монетного типу” двох штампів, виконаних у реалістичній манері, в набагато більшій кількості були виявлені і в боковій могилі. Але їх відрізняє деяка особливість способу кріплення. На кожній із пластинок із бокової могили пробито виключно три дірочки. На пластинках із центральної могили дірочок три або чотири. Ймовірно, саме пластинки з центральної

³ Тут і далі – номери Дн 1914 ... за інвентарною книгою Державного Ермітажу.

могили (всіх трьох штампів) репрезентовані на фотографії в статті М. О. Макаренка, про що свідчить цілковита відповідність їх кількості, а також кількість дірочок на них – на одних три, на інших чотири.

Під наступними вступними номерами обліковані знахідки з бокової могили, причому простежується чітка послідовність, а саме – номери починаються з прикрас голови і поступово переходять до прикрас, розташованих нижче по тілу.

Номери **22681**, **22682** – це пташка і квітка, що прикрашали верхівку убору (1/6, 1/7). Далі йдуть пластинки, нашиті на убір – номери **22683–22685**. Про те, що “круглі золоті бляшки”, що прикрашали головний убір, є саме пластинками “монетного типу”, свідчить фотографія розчищеного головного убору з архіву ІМК, де добре видно розсип пластинок саме цих двох штампів. Показово, що цим пластинкам були присвоєні три вступні номери, причому в кожному з номерів є в наявності пластинки обох штампів. Так, під номером **22683** враховано 20 пластинок із головою вліво (1/37) і 13 вправо (1/38); **22684** – 15 вліво (1/35) і 2 вправо (1/36); **22685** – 9 вліво (1/15) і 9 вправо (1/16). Ймовірно, ці три вибірки пластинок були зібрані з трьох різних ділянок. Лаконічний опис головного убору залишив М. І. Ростовцев: “Верх головного убора определяется нашивным цветком в форме конусообразной втулки с укрепленным на ней цветком. От него вниз идет несколько рядов нашитых на кожу круглых золотых бляшек, кончающихся на линии лба, а по бокам продолжающихся несколько ниже”. І далі: “Кроме того, расположение бляшек на кожаном остове тиары и на черепае, как оно зафиксировано фотографией и рисунками, позволяет думать, что бляшки, найденные на черепае, в свое время были нашиты на диадеме, может быть, из легкой материи, охватывающей низ тиары, бляшки же, ныне лежащие на кожаной полосе, отделяющейся от низа тиары иходящей до ее верхушки, нашиты были по фронту тиары, может быть, закрывая передний ее шов. Остальные, найденные на коже бляшки, вероятно, покрывали две боковые полости убора” [Ростовцев, Степанов 1917, 90–92]. Можливо, 33 пластинки під номером 22683 прикрашали “діадему” і сам головний убір, а 17 і 18 пластинок (номери 22684 і 22685, відповідно) – “дві бокові запони убору”.

Далі обліковано прикраси грудей і вух: номери **22686** – намисто (1/30) і **22687** – дві сережки (1/29). Далі – прикраси одягу, причому в тому ж порядку, в якому вони перераховані у М. О. Макаренка: “Короткая верхняя одежда... обшита золотыми бляшками с изображением розеток, масок, зверей”. Це номери **22688** – пластинки у вигляді 8-пелюсткової розетки (46 екз., 1/32), **22689** – пластинки-личини (19 екз., 1/41) та пластинки-личини, обрамовані перлинами (36 екз., 1/42), **22690** – пластинки-леви вліво (3 екз., 1/25) та вправо (6 екз., 1/25). Потім ця номенклатура повторюється в дещо іншому порядку. Номери **22691** – пластинки-личини (12 екз., 1/39) та пластинки-личини, обрамовані перлинами (8 екз., 1/40), **22692** пластинки-леви вліво (6 екз., 1/23) та вправо (2 екз., 1/24), леви вліво і вправо – відповідно, 6 + 2 екз., **22693** – пластинки у вигляді 8-пелюсткової розетки (6 екз., 1/34). Ймовірно, ці пластинки були зібрані з різних ділянок одягу, можливо, з лівого і правого боку небіжчиці.

Далі йдуть предмети, зібрані в районі нижньої частини тулуба. Це прикраси рук: пальців, номери **22694** – персні з гладким щитком (6 екз., 1/17–22) та **22695** – персні зі скляним циліндриком (2 екз., 1/27, 1/28), а також прикраси кистей – **22696** – золоті браслети (2 екз., 1/8, 1/9). Ймовірно, в цьому ж районі були зібрані пластинки деяких штампів, що прикрашали і верхню частину одягу: номер **22697** – пластинки-личини, обрамовані псевдоперлинами (12 екз., 1/14) та **22698** – пластинки у вигляді 8-пелюсткової розетки (13 екз., 1/33). І, нарешті, останній номер, **22699** – квадратні пластинки із зображенням сидячої богині та скіфа, що стоїть (10 екз., 1/31), які сам М. О. Макаренко чітко локалізував у своїй статті – “...у кистей рук по пять квадратных золотых бляшек...” [Макаренко 1916, 272]⁴.

⁴ Якщо запропонований розподіл знахідок по двох могилах правильний, то слід звернути увагу на присутність в обох комплексах пластинок двох однакових штампів – “монетного типу” реалістичної версії з поворотом голови ліворуч і праворуч. Якщо комплект цих аплікацій був придбаний у торевта одноразово, а пізніше використаний для декору головного убору і одягу, що склали поховальний інвентар небіжчиць з обох могил, різночасовість яких була зафіксована за стратиграфічними спостереженнями [Макаренко 1916, 271; Лесков 1974, 52], то цей факт може побічно свідчити про незначний хронологічний розрив між першими та другими похоронами.

Особливості композиції декору головного убору. Під час розкопок Першого Мордвинівського кургану першорядне значення мала точна фіксація всього матеріалу, в тому числі і розташування знахідок із непограбованої бокової могили. Власне головний убір передбачалося реставрувати “по сохранившимся остаткам, тщательно зафиксированным *in situ* фотографией” та “рисунками” [Ростовцев, Степанов 1917, 90–92]. Про плани реставрації побічно свідчить і облік пластинок “монетного типу” за кількома номерами. Малюнки на сьогодні вважаються втраченими, можливо, ретельне вивчення фотографії з фотоархіву ПМК дасть додаткову інформацію про особливості конструкції головного убору. Л. С. Ключко запропонувала реконструкцію головного убору з Першого Мордвинівського кургану у вигляді конічної шапки, увінчаної фігуркою пташки на квітці, але без декору власне самого убору пластинками (мал. 6) [Ключко 1993, 31, 32, *рис. 1*]. Але, ґрунтуючись на аналізі складу пластинок, що прикрашали головний убір, можна зробити кілька цікавих спостережень.

Використання в декорі головних уборів антропоморфних персонажів було поширеною практикою [Ключко 2006, 167–183]. Зображення людей можна зустріти на метопідах, пластинах, а також на окремих пластинках. Це можуть бути багатофігурні (Сахнівка)⁵ і парні (серія пластинок, контурних та суцільних, з танцюючими менадами)⁶ композиції, а також поодинокі серійні зображення, як повнофігурні, так і редуковані, як правило, у

⁵ Зі знахідок, що походять із близького культурного кола, можна також назвати трикутну пластину з кургану Карагодеуашх [Алексеев 2012, 234, 235] і декор головних уборів жриць із гробниць 1 і 4 Великої Близниці [Калашник 2014, 156–161, 178–181].

⁶ Менади на пластинах були знайдені у Великому Рижанівському кургані [Скорый, Хохоровски, 2018, *рис. 176, 2*] та кургані 8 Пісочинського могильника [Бабенко 2005, *рис. 17, 1–4, фото 11*], у вигляді контурних аплікацій – у Дієвому кургані [Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, *pl. 135*], Гаймановій Могилі [Бидзиля, Полин 2012, *рис. 752, 1–6*], Денисовій Могилі [Мозолевский 1980, *рис. 68, 11*], курганах 12 та 14 Рогачикського курганного поля [Болтрик, Фиалко 2007, *рис. 1, 10, 11*], кургані 6 біля с. Водославка [Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, *рис. 6, 2, 3*].

вигляді зображення голови⁷. Також відомо кілька випадків використання зображення людських голів у декорі метопід і пластин головних уборів⁸.

Залучення для декору головних уборів пластинок “монетного типу”, крім Першого Мордвинівського кургану, начебто не зафіксовано, але знахідки таких аплікацій різного штампу добре відомі в похованнях жінок як прикраси одягу⁹. У деяких випадках вони виявлені в пограбованих могилах, що містили парне чоловіче і жіноче поховання, тому пов'язувати пластинки “монетного типу” саме з жіночим костюмом можна лише із застереженням¹⁰. Таким чином, декорування жіночого головного убору пластинками з профільним зображенням чоловічих голів позбавлене будь-якого “гендерного” протиріччя.

Привертає увагу використання в декорі головного убору пластинок “монетного типу” не просто двох варіантів штампу, а з профільним зображенням голів, звернених у протилежні боки – праворуч і ліворуч. Пластинки різних штампів із зображенням голови вліво не поодинокі, але саме в “македонській” серії вони

⁷ Так, конусоподібний головний убір із кургану 3 біля с. Богданівка прикрашали 35 пластинок-личин [Битковский, Полин 1987, *рис.* 8, 2; Полин 2014, *рис.* 182, 3]. У декорі одного з двох конусоподібних уборів із Бердянського кургану були використані пластинки із зображенням жіночої (та чоловічої?) личини в фас і в профіль [Клочко 2006, 67, 38, *рис.* 3; Фиалко 2014, 67, *рис.* 5, 1, 2; 6]. У кургані 1 поблизу с. Вовківці, в чоловічому похованні було виявлено жіночий головний убір, прикрашений пластинками із зображенням голови жіночого божества в фас, із розкішним волоссям і нагрудною прикрасою [Ильинская 1968, *табл.* XXXVII, 1–10; Клочко 2006, 65–67].

⁸ Знайдені в кургані 18 біля с. Львове [Кубышев, Николова, Полин 1982, *рис.* 7], 4 в ур. Носаки [Бидзиля и др. 1977, 103, *рис.* 16, 4] і 2/1972 поблизу с. Велика Білозерка [Болтрик, Шелехань 2020, 94, *рис.* 11, 2].

⁹ Як приклади можна навести пластинки з Дієвого кургану [Спицын 1906, *табл.* XIII, 13], Мелітопольського кургану [Тереножкин, Мозолевский 1988, 87, *кат.* 33, *рис.* 98, 16; 99], поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника [Бабенко 2005, *фото* 6, *рис.* 17, 6]. У північно-східній камері 2 Чортомлика подібні пластинки виявлені серед прикрас жіночого одягу та калафу [Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, 63, *кат.* 212, 22].

¹⁰ Наприклад, Денисова Могила [Мозолевский 1980, *рис.* 68, 8], Тетянина Могила [Мурзин, Полин, Ролле 1993, *рис.* 4, 5] тощо.

справді унікальні. Не виключено, що їх виготовили спеціально для конкретного випадку. Використання в декорі дзеркальних зображень профільних голів дозволяє припустити можливе їхнє попарне розміщення в горизонтальних рядах, так, що голови чоловіків із поворотом ліворуч і праворуч “дивилися” одна на одну. З одного боку, це дещо нагадує широко розповсюджену в композиції пластин головних уборів схему протиставлених персонажів, реалізовану в численних варіантах із різними зооморфними і фантастичними персонажами [Полидович 2017; Ліфантії 2018, 54–60]. Подібний прийом був, найімовірніше, використаний і в декорі одягу знатної небіжчиці з Першого Мордвинівського кургану, прикрашеного, поміж іншого, пластинками із зображенням левів вліво і вправо. З іншого боку, пара звернених одна до одної людських голів частково нагадує редуковану версію сцени “парні персонажі”, що також добре репрезентована на образотворчих пам’ятках різноманітними сюжетами [Fuhrmeister 1997, 161–176]¹¹.

Загалом, серед надзвичайно різноманітних за будовою та строкатістю декору парадних жіночих головних уборів¹², витвір із Першого Мордвинівського кургану вирізняє одноманітність використаних для декору пластинок. Здебільшого, головні убори прикрашали аплікації щонайменше двох–трьох типів. Своєрідності надає йому і прикраса верхівки “голубом на квітці”, хоча вже М. І. Ростовцев наводив низку близьких та більш віддалених аналогій такій деталі “тіари” [Ростовцев, Степанов 1917, 90–92]¹³.

¹¹ Подібні зображення можна побачити на серії пластинок зі сценою побратимства, на парних сценах на кубках із Куль-Оби та воронезькому кургані, чаші з Гайманової Могили, гривні з вершниками з Куль-Оби, центральній сцені пекторалі з Товстої Могили тощо.

¹² Подальшими дослідженнями було встановлено, що зафіксована під час розкопок Першого Мордвинівського кургану конічна форма виробу була поширеною серед головних уборів скіф’янок [Клочко 1986].

¹³ Традиція прикрашення верхівки головного убору зооморфним навершям, у тому числі і фігуркою птаха, добре відома у давніх іранців, а саме – у племен пазирикської та саргатської культур (Шикаївський курган), серед саків Семиріччя (курган Іссик), населення Бактрії (курган Тілля-Тепе), Хорезма і сусідніх територій тощо [Яценко 2006, 83–101, рис. 46, 57, 58; Шауб 2020, 235].

У той же час отримало широке розповсюдження відтворення образу птаха, що сидить на квітці, бутоні або рослинному пагоні, на золотих пластинах, що використовувалися для декору жіночих парадних головних уборів [Ліфантій 2015, 96–102; Бабенко 2016, 99, *рис. 4*]. Зображення птахів на пластинах дуже схематичні. Незважаючи на це, зроблено спробу визначення їхнього виду, де були атрибутовані і представники сімейства голубиних [Ліфантій 2015, 97]. Цей же образотворчий сюжет – птах на пагоні або квітці – використаний і в композиції більш високохудожніх виробів, таких як срібна амфора з Чортомлика та пектораль із Товстої Могили. Причому, якщо верхній ряд рослинного фризу амфори прикрашають саме голуби, то відносно визначення виду птахів середнього фризу пекторалі одностайності немає. У них бачать представників голубиних, соколиних і інших сімейств [Бабенко 2016, 96–99].

Якщо в пошуках аналогій вийти за межі кола головних уборів і залучити інші категорії скіфської культури, то певну відповідність цій деталі можна побачити на добре відомому на верші з Лисої Гори, де голову центрального персонажа (Папая?) увінчує фігурка орла [Вахтина, Скорый, Ромашко 2010, *рис. 1*]. Ще більш віддалену паралель складає серія на верші із “грушоподібними” бубонцями, близькими за формою до конуса, також увінчаними фігуркою птаха¹⁴.

Стилістика зображень пластинок “монетного типу”. Дослідниками дуже давно була помічена подібність зображень на низці пластинчастих аплікацій із тими чи іншими монетами, пов’язана з наслідуванням торевтами під час вирізання матриці для виготовлення пластинок тим чи іншим монетним сюжетам.

¹⁴ Чотири таких наверхів (з фігуркою качки) було знайдено в Малій Лепетисі [Лесков 1974, *рис. 30*], по два – в Олександрополі [Полин, Алексеев 2018, *рис. 46, 6–8*] та Краснокутському кургані [Мелюкова 1981, *рис. 9, 4*], Чортомлику [Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, *кат. 28*], Гаймановій Могили [Бидзиля, Полин 2012, *кат. 87, рис. 384; 385*], а також у невстановленому комплексі з Одеського археологічного музею [Островецьких, Охотников 1989, *рис. 4, 3–4*]. По одному – в Кам’янській Близниці [Андросов, Мухопад 1987, *рис. 6, 1*] та Бабиній Могили [Мозолевський, Полин 2005, *кат. 4, рис. 47*].

До таких запозичень належать і круглі золоті пластинки з профільним зображенням чоловічої голови різних штамів, які отримали в IV ст. до н. е. широке поширення в скіфському середовищі. Ретельну увагу в окремій статті, а також підрозділі монографії, приділив цьому типу пластинок С. В. Полін [Полін 2016, 68–73; Полін, Алексеев 2018, 300–305]. Дослідник, зібравши репрезентативну вибірку з двох десятків комплексів, розглянув історіографію проблеми, особливості іконографії кожного штампу та різні хронологічні аспекти. У питанні визначення ймовірного прообразу подібних профільних зображень чоловічої голови, С. В. Полін відкинув їхнє можливе походження від пантікапейських статурів і приєднався до думки І. І. Толстого і Н. П. Кондакова, а також А. Ю. Алексеева, про ймовірне наслідування торевтами, які виготовили подібні пластинки, тетрадрахмам Філіпа II Македонського.

Виділивши кілька варіантів штампу – від реалістичного наслідування до різного ступеня схематичних зображень, аж до “примітивних” і “гротескних” реплік, С. В. Полін зазначив, що для пластинок із Першого Мордвинівського кургану із зображенням голови вправо (“реалістична версія”) характерне поєднання реалістичності з незграбним спотворенням обличчя. З думкою дослідника про повну схожість пластинок цього штампу з подібними аплікаціями з Денисової і Тетяниної могил, а також використання для їхнього виготовлення тієї самої матриці, можна повністю погодитися – пасма волосся та риси обличчя персонажа на пластинках із трьох комплексів абсолютно ідентичні [Полін, Алексеев 2018, 303].

Пластинки із зображенням голови вліво С. В. Полін також пов’язує із зображеннями голови Зевса на монетах Філіпа II Македонського, відтворених в утрированій, грубій манері. На думку дослідника, найбільш близькі до цього типу штампу пластинки з Мелітопольського і Дієвого курганів, але виконані у дзеркальному варіанті, з більш традиційним поворотом голови вправо [Полін, Алексеев 2018, 302]. Ці зображення дійсно зближує низка рис, таких як вигнута форма довгих вусів, розкуйовджена внизу борода. Але наявні і виразні відмінності – відкритий лоб персонажа мордвинівських пластинок, товсті прямі пасма, а не звивисті або куцисті тощо. Слід зауважити, що ряд нюансів

цього варіанта штампу, перш за все, поворот голови вліво, кудлата борода, можуть все ж відобразити те саме “накладення впливу пантікапейських традицій”, тобто монетних зображень бородатих силенів, сатирів або Пана з поворотом голови вліво, яке С. В. Полін допускає щодо “схематичних” і “гротескних” штампів [Полин, Алексеев 2018, 303].

Одним із найбільш суперечливих моментів у характеристиці зображення голів на пластинках “монетного типу” є наявність або відсутність лаврового вінка – характерної деталі на голові Зевса Олімпійського на монетах Філіпа II Македонського, присутність якої на пластинках, на думку С. В. Полина, є одним із вагомих аргументів на користь зв'язку обох зображень. Відсутність або непримітність таких вінків на персонажах пластинок дослідник пояснює неухважністю майстра, який вирізав матрицю, або його нерозумінням суті цієї деталі, залишкові елементи якої С. В. Полін відзначає на багатьох варіантах пластинок, зокрема і з Мордвинівського кургану. Так, на пластинках із зображенням голови вправо залишки лаврового вінка вгадуються “по загостреним закінченням вертикальних коротких пасом волосся”, а на пластинках із зображенням голови вліво “незрозумілий” майстром вінок переданий “товстими поперечними локонами над чолом, які нероздільно входять до складу зачіски” [Полин, Алексеев 2018, 302].

Мені складно побачити будь-які елементи лаврових вінків на персонажах мордвинівських пластинок, так само, як і в напрочуд реалістичному зображенні голови на пластинці із Західної могили кургану Ташенак [Полин, Алексеев 2018, 302, *рис. 244, 6*], а також на зразках схематичного або гротескного трактування цього образу [Полин, Алексеев 2018, 303, *рис. 244, 17, 18, 22–33*]. Однак відсутність слідів вінків на пластинках не слід розглядати як свідчення відсутності зв'язку між зображеннями на аплікаціях і монетами Філіпа II Македонського. Використовуючи голову Зевса на монетах як модель, торевети, які вирізали матриці, могли не зображати вінка не з причини неухважності чи нерозуміння, а цілком свідомо та навмисне. На це вказує і велика різноманітність штампів, що вирізняються стилістикою та рівнем майстерності, отже є продукцією різних майстрів. Сумнівно, що відтворюючи монетне зображення, різні майстри всі як один

не помітили або не зрозуміли таку деталь, як лавровий вінок на голові Зевса. Ймовірно, подібне одностайне небажання зображати вінок на персонажах пластинок було цілком свідоме, і пов'язане з неприйнятністю цієї деталі для відтворюваного образу.

Чоловічі налобні пов'язки не набули значного поширення в скіфському середовищі, але вони відомі і, як правило, трактуються як символ високого (царського? жрецького?) статусу носія. Кілька таких пов'язок-діадем походять із царських курганів скіфської архаїки – три з Келермеських курганів [Галанина 1997, 132–136, *кат. 14, 15, 38; табл. 28, 29, 30; Алексеев 2012, 92–95, 102–105*] та одна з Литої Могили [Алексеев 2012, 114, 115]. На думку Б. М. Мозолецького, саме начільну пов'язку прикрашали квадратні пластинки із зображенням сидячої богині і скіфа, що були виявлені в тайнику центральної могили Мелітопольського кургану [Тереножкин, Мозолевский 1988, 174]. Налобні пов'язки можна побачити і на предметах греко-скіфської торевтики¹⁵ – на “старшому” скіфі центральної сцени електричного кубку з Куль-Оби [Алексеев 2012, 192] та на одному з персонажів центральної сцени верхнього фризу пекторалі з Товстої Могили. Саме пов'язка скіфа на пекторалі часто розглядається як знак вищого соціального стану порівняно з його візаві [Даниленко 1975, 89; Мозолевський 1979, 220, 221; Раевский 1985, 199, 232]¹⁶.

Таким чином, лавровий вінок на пластинках “монетного типу” міг сприйматися як еквівалент пов'язки, наділяючи персонажа невідповідним йому статусом, семантично недоречний у декорі костюма. Саме тому торевти різного рівня майстерності з настирливим завзяттям не відтворювали цю деталь на матрицях для штампування пластинок.

Семантика образу. Навіть у разі повної ідентичності іконографії профільних голів на пластинках тому чи іншому монетному прототипу цілком зрозуміло, що репрезентований на аплікаціях

¹⁵ Деякі дослідники воліють бачити пов'язку і на воїні, який впав навколішки, в одній зі сцен конуса з Передерієвої Могили [Моруженко 1992, 71; Савостина 2001, 288; 2012, 234], але таке тлумачення, найімовірніше, є хибним [Полидович 2019, 233].

¹⁶ Однак допускалося, в тому чи іншому контексті, і старшинство персонажа без пов'язки [Бессонова 1991, 91; Балонов 1994, 21; Мошинский 2002, 85, 86].

персонаж переосмислювався і сприймався відповідно до вірувань і культів місцевого населення. Більш того, зображення прототипу могло піддаватися коригуванню, якщо воно належним чином не відповідало усталеним уявленням про бажаний образ. Не виключено, що саме з цієї причини торевети не стали зображувати на пластинках лавровий вінок, який міг нагадати начільну пов'язку – неприйнятний для відтвореного персонажа атрибут.

Широке використання в скіфському середовищі для декору різних елементів костюма аплікацій із зображенням людської голови в фас і в профіль пов'язане, ймовірно, з різними культурами. І. Ю. Шауб припускав, що поширення золотих пластинок із зображенням голів могло бути пов'язане з культом відсіченої людської голови, який мав прояв щонайменше у двох формах – екстатичної жіночої та військової чоловічої, грань між якими була ледь відчутною [Шауб 1987, 16; 2007, 140–144; 2014, 650]. Також популярність цього мотиву можна пояснити віруваннями в надприродну силу, пов'язану з головою [Вертієнко 2016, 51–72].

Про існування культу відсіченої людської голови у різних проявах у скіфів і найближчих сусідів добре відомо не тільки з письмових джерел (*Herod.*, IV, 64, 65, 68, 103), але і за численними образотворчими пам'ятками. З чоловічим військовим різновидом цього культу пов'язують зображення воїнів із відсіченою головою на курджипському ковпачку [Галанина 1980] та ажурній пластині із Зубового кургану [Ильинская 1978, *рис. 1*], підвішеними до шиї коня відсіченими головами на Боспорському рельєфі [Савостина 2001, *табл. I–II*], обезголовленими тілами під ногами вершників на ритоні з Карагодеуашху [Шауб 2007, 140, 141]¹⁷. Менш акцентовано його відтворено в батальних сценах, де один із воїнів тримає супротивника за волосся, маючи намір мечем відрубати голову або зняти скальп, щоб отримати жаданий трофей¹⁸.

¹⁷ Приклади з більш далекого культурного середовища див. [Кнауэр (Кезия) 2001, 200–201; Вертієнко 2016, 51–72].

¹⁸ Подібні сцени можна побачити на оббивці гориту із Солохи [Манцевич 1987, *кат. 53*], конусах із Передерієвої Могили [Полидович 2019, *рис. 5*] та Сенгілеєвське 2 [Сигу 2016, 30], Боспорському рельєфі [Савостина 2001, *табл. I–II*], а також на репліці втраченого конуса з колекції Романовича [Алексеев 1997, *рис. 2, 2*].

Прояви жіночої форми цього культу багато дослідників бачать у зображеннях “змієногої” богині з мечем в одній руці і відсіченою бородатою головою в іншій, відомих за кількома пластинчастими аплікаціями [Артамонов 1966, 230; Ильинская, Тереножкин 1983, 212; Алексинский 2008, 70; Раевский 1985, 173; Шауб 2007, 96–99; Канторович, Эрлих 2005–2009, 289 та інші]¹⁹. Однак останнім часом була аргументовано поставлена під сумнів атрибуція всіх елементів цього сюжету – “змієнога богиня” переосмислена як “проростаюча дівка” або Rankenfrau, “меч” трансформувався в нерозрізану перемичку між рукою і гребенем грифона, бородата голова – в маску силена [Журавлев, Новикова 2012, 80–97; Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, 102–110; Стоянов 2013, 128–133]. Але, навіть погоджуючись з оновленою інтерпретацією образу, слід мати на увазі, що створений тореvтом персонаж міг переосмислюватися в іншому культурному середовищі. Тут може бути більш показовим той факт, що жодна з трьох аплікацій не походить із безперечно скіфського комплексу. Одна аплікація знайдена в херсонеському некрополі, інша – на Кубані. Вивчення куль-обінського комплексу супроводжують постійні дискусії про скіфський чи грецький (боспорський) характер поховань [Алексеев 2016, 206, 207; Федосеев 2011; 2016]. Але навіть у разі визнання його скіфським комплексом, дуже помітний вплив на його характер грецької культури.

Тому в пошуках слідів прояву саме “жіночої” форми культу відсіченої людської голови в скіфському середовищі має сенс звернути увагу на вже згадану серію аплікацій із зображенням танцюючих менад, якими були декоровані саме жіночі парадні головні убори²⁰. Сюжет репрезентований парою танцюючих менад, одна з яких тримає в руках ніж і відсічену цапову ногу, інша, в плащі із цапиного хутра, – тирс і голову цапа. Причини популярності цього сюжету у племен Північного Причорномор’я пояснюють по-різному і пов’язують або з посиленням грецького

¹⁹ Подібні аплікації були виявлені в Куль-Обі [Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 203; Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, *кат.* 31], кургані біля ст. Івановська [Анфимов 1987, 127] і склепі № 1012 у Херсонесі Таврійському [Журавлев и др. 2017, *табл.* 56–58, *кат.* 190].

²⁰ Перелік комплексів див. прим. 6.

впливу (і навіть цілеспрямованою пропагандою) на релігію скіфів, що і призвело до запозичення скіфами еллінських культур [Рябова 1979; Русяєва 1995; Болтрик, Фіалко 2007, 55], або з використанням цих образів для візуалізації скіфами споконвічно своїх ритуалів [Раевский 1985; Бабенко 2002]. Складно визначитися напевне, кого скіфи бачили в розрубаному на частини цапі. Цілком можливо, що він міг бути тваринною інкарнацією будь-якого антропоморфного персонажа. Так, наприклад, іранський Веретрагна, якого зіставляють зі скіфським богом війни, мав 10 священних втілень, з них 7 – зооморфних, включаючи дикого козла [Вертієнко 2015, 48–54; Полидович 2015, 134]. Зовсім не обов'язково, що цап на аплікаціях із менадами втілював саме бога війни, але у нашому разі цікавим є той факт, що в більшості випадків знахідки аплікацій із менадами корелюються з пластинками із зображенням людської голови – “монетного типу” або ж личин у фас.

Так, у Дієвому кургані разом із зображеннями 24 менад (із них 13 із тирсом та 11 із ножем) [Спицын 1906, *табл. XIII, 19, 20*; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, *pl. 135*] були знайдені пластинки із зображенням голови в профіль двох типів [Спицын 1906, *табл. XIII, 1, 2, 13*]. У Гаймановій Могилі, серед знахідок, пов'язаних із похованням 3 у південній гробниці 4, разом із менадами знайдені пластинки-маски різних типів, зокрема і голови Медузи [Бидзиля, Полин 2012, 165–169, *кат. 308; 291/1–4; 305; 318*]. У Денисовій Могилі – пластинки із зображенням голови в профіль (“монетного типу”) і в фас [Мозолевский 1980, *рис. 68, 4–8, 10, 11*]. У похованні 1 кургану 8 Пісочинського могильника на грудях власниці головного убору були викладені дугою 15 пластинок “монетного типу” із зображенням голови у профіль [Бабенко 2005, 20, *фото 6, рис. 17, 6*]. У кургані 6 біля с. Водославка знайдені пластинки із зображенням жіночої голови і пластинки-маски [Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, *рис. 6, 6, 7*]. У похованні 1 кургану 12 Рогачикського курганного поля разом із кистю руки менади з ножем виявлені пластинки з головою Медузи [Болтрик, Фіалко 2007, *рис. 3, 10*]. У боковій могилі Великого Рижанівського кургану подібні пластинки були відсутні, але в похованні в різний час було виявлено 8 пернів, у трьох

з яких як щиток був використаний пантікапейський статер із зображенням голови Сатира [Скорый, Хохоровский 2018, 95–97, рис. 184–186]. Враховуючи надзвичайно широке поширення пластинок із зображенням голови, навряд чи можна впевнено говорити про їхній безумовний зв'язок із менадами. Якщо ж говорити про можливу причетність до культу відсіченої людської голови власниці головного убору з Першого Мордвинівського кургану, то його прояв міг мати інший характер, ніж у власниць головних уборів, прикрашених аплікаціями з менадами. Багато дослідників, зважаючи на відсутність спільних знахідок аплікацій із менадами і зі сценами “причащання” (якими були прикрашені рукави небіжчиці у Першому Мордвинівському кургані), вважають, що у культовій практиці власниці цих уборів не перетиналися [Бессонова 1983, 74–76; Бидзиля, Полин 2012, 494, 495].

Водночас між відтвореними в декорі головних уборів образами може існувати зв'язок саме в контексті культу відсіченої голови. Якщо погодитися з думкою, що пара менад із тирсом, ножем і розчленованим цапом сприймалася як відтворення сцени жертвопринесення біля жердини з наверхшам, що була символом світового дерева [Бабенко, Чижова 2001, 87–89; Бабенко 2002, 65], то з цими ж образами – світовим деревом і розчленованою жертвою – пов'язаний також убір із Першого Мордвинівського кургану. Конічна форма убору, увінчаного фігуркою пташки на квітці, могла бути відображенням уявлень про світову гору – еквівалент світового дерева [Клочко 1993, 31; Шауб 2020, 233–236], що була вщент усіяна “відсіченими” чоловічими головами. Таким чином, в обох випадках у декорі уборів за допомогою різних символів був втілений близький обряд, пов'язаний із розчленуванням жертви біля світового дерева. Також зближує головні убори можлива причетність їхніх власниць до культів шаманського типу. З одного боку, саме зображення фігурок менад із тирсом у русі танка нагадує шаманське камлання, ритм якому задавався за допомогою “дзвінкого елемента” наверхшам – бубонцем чи дзвониками [Бабенко, Чижова 2001, 87–89; Бабенко 2002, 65]. З іншого боку, на думку І. Ю. Шауба, фігурка птаха, що оздоблювала верхівку головного убору з Першого Мордвинівського кургану, втілювала образ духа-помічника шамана. Отже, це може свідчити про причетність небіжчиці до шаманських культів [Шауб 2020, 235].

Ще однією з особливостей носіїв уборів, декорованих сюжетами, що відтворюють у тій чи іншій формі культ відсіченої голови, є молодий вік “жриць”. Ця риса, крім небіжчиці з Першого Мордвинівського кургану [Макаренко 1916, 271], притаманна також “жрицям”, похованим у Великому Рижанівському кургані [Скорый, Хохоровский 2018, 40] та у похованні 1 кургану 8 Пісочинського могильника [Бабенко 2005, 20, 176]. Молодий/дуже молодий вік був відзначений і у жриці зі склепу 4 Великої Близниці [Строганов 1869, VI–VIII; Соколов 1997, 400, 401]. Небіжчицю також супроводжував головний убір, декорований численними персонажами з “почту” Діоніса, у тому числі й менадами, хоча останні і відрізняються від суто “скіфських” образів своєю стилістикою – на думку дослідників, вони мають більш “грецький” вигляд [Шауб 2007, 341, 380; Бидзиля, Полин 2012, 494, 495].

Висновки. Таким чином, парадний жіночий головний убір із бокової могили Першого Мордвинівського кургану вирізняє оригінальність конструкції і його зовнішнього декору. Ймовірний зв'язок жриці – власниці убору, з однією з форм культу відсіченої голови, прояви якого в декорі головних уборів жриць можна також бачити в добре поширеному сюжеті з парними фігурами танцюючих менад.

В обох випадках у декорі уборів за допомогою різних символів був втілений близький обряд, пов'язаний із розчленуванням жертви біля світового дерева. Також зближує головні убори можлива причетність їхніх власниць до культів шаманського типу, про причетність до яких небіжчиці з Першого Мордвинівського кургану може свідчити фігурка птаха, що оздоблювала верхівку головного убору і втілювала образ духа-помічника шамана.

Подяки. Висловлюю щирю вдячність завідувачу Відділом археології Східної Європи та Сибіру Державного Ермітажу А. Ю. Алексєєву за консультації під час обробки матеріалу і можливість ознайомитися з даними інвентарної книги ДЕ та старшому науковому співробітнику Відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України С. В. Поліну за знайомство з фотографією розчищеного головного убору з Першого Мордвинівського кургану з архіву ПМК.

ДОДАТОК

Коллекція знахідок з Першого Мордвинівського кургану,
за даними інвентарної книги Державного Ермітажу²¹

Номер инв.	Описание	Размер	Сохранность	Вступ.
1914 1/1	Две бляшки золотые штампованные круглые Афины в фас; по краям – четыре дырки.	диам. – 0,029; вес одной – 1 гр.; вес другой – 1,19 гр.	Одна бляшка слегка порвана, обе покрылись красной патиной.	22675
1914 1/2	Три бляшки золотые штампованные круглые – мужская бородатая голова вправо; по краям – три дырки (в одной – четыре).	диам. – 0,018 гр.; вес всех – 1,055.	С обратной стороны бляшек – красная патина.	22676
1914 1/3	Две бляшки золотые штампованные круглые – мужская бородатая голова в профиль вправо; по краям – четыре дырки.	вес обеих 0,95 гр.; диам. 0,018.	Слегка патинированы.	
1914 1/4	Три бляшки золотые штампованные круглые – мужская бородатая голова влево; по краям – три или четыре дырки.	вес всех 1,115 гр.; диам. 0,018.	На обратной стороне – красная патина.	
1914 1/5	Бляшка золотая круглая штампованная рельефная розетка с дугообразно изогнутыми в одну сторону лепестками (сходна с 1/11).	диам. 0,22; вес 0,625 гр.	С одной стороны – красная патина.	22677

²¹ Предмети ранжовані не за порядком номерів інвентарної книги, а відповідно до порядку вступних номерів, що більш точно відображають первинний облік. Предмети за номерами 1914 1/1–43 у 1932 р. були передані з Державного Ермітажу до Харкова. Предмети за номерами 1914 1/44–50 зберігаються у Державному Ермітажі. Список наведено мовою оригіналу.

Головний убір дівчини-скіф'янки з Першого Мордвинівського кургану

1914 1/10	Бляшка золотая штампованная круглая с рельефными лепестками, дугообразно загнутыми в одну сторону; по краям – три дырки.	диам. 0,02; вес 0,715 гр.	С обратной стороны – красная патина.	22677
1914 1/11	Бляшка золотая штампованная круглая с рельефными лепестками, дугообразно загнутыми в одну сторону; по краям – три дырки.	диам. 0,02; вес 0,715 гр.	С обратной стороны – красная патина.	
1914 1/12	Бляшка золотая штампованная вырезная в виде розетки из пяти кружков.	вес 1,2 гр.; дл. 0,033.	С обратной стороны – красная патина.	22678
1914 1/13	Две бляшки золотые штампованные – треугольники с зернью; в каждом углу – по дырке.	вес обеих 0,9 гр.; выс. 0,018.	Слегка патинированы.	22679
1914 1/43	Подвеска зерновидная полая с колечком наверху.	дл. (без кольца) 0,022; вес 0,6 гр.	Подвеска слегка помята, местами патинирована.	22680
1914 1/6	Фигурка птицы золотая полая с распущенными крыльями; с клюва свисала подвеска (весьма вероятно, что эта птица составляет одно целое с цветком 1/7).	дл. 0,03; вес 4,6 гр.; выс. 0,03.	Одно крыло оторвано; подвеска оторвана. Фигурка сильно помята.	22681
1914 1/7	Цветок золотой полый; внизу розетка, от которой сверху подымаются три стебелька с подвесками на конце (четвертый отломан, но сохранился).	выс. ок. 0,033; вес 4,485 гр.; вес отлом. стебелька 0,635 гр.	Одна подвеска отсутствует. Цветок порван и помят.	22682

1914 1/37	Двадцать бляшек золотых круглых штампованных – мужская борода- тая голова влево; в каж- дой бляшке – три дырки (сходны с 1/4, 1/15, 1/35).	диам. 0,018; вес всех 7,785 гр.	У двух оторва- но по куску; некоторые – слегка фраг- ментированы; на обратной стороне – крас- ная патина.	22683
1914 1/38	Тринадцать бляшек золо- тых штампованных кру- глых – мужская борода- тая голова вправо; в каж- дой бляшке – три дырки (сходны с 1/2, 1/16, 1/36).	диам. 0,018; вес всех 4,55 гр.	Некоторые слегка фраг- ментированы; на обратной стороне – крас- ная патина.	
1914 1/35	Пятнадцать бляшек зо- лотых круглых штампо- ванных – мужская голова влево; в каждой бляш- ке – три дырки (сходны с 1/4, 1/15, 1/37).	диам. 0,013; вес всех 5,54 гр.	У одной ото- рван кусок; несколько бля- шек слегка фрагментиро- ваны.	22684
1914 1/36	Две бляшки золотые круглые штампован- ные – мужская голова вправо; в каждой бляш- ке – три дырки (сходны с 1/2, 1/16, 1/38).	диам. 0,013; вес всех 0,7 гр.	Сохранность полная.	
1914 1/15	Девять бляшек золотых штампованных кру- глых – мужская борода- тая голова в профиль влево; по краям – три дырки (сходны с 1/4, 1/35, 1/37).	вес всех – [запись от- сутствует]; диам. 0,019.	Некоторые бляшки помя- ты и слегка по- рваны; на не- которых бляш- ках – красная патина.	22685
1914 1/16	Девять бляшек золотых штампованных круглых – мужская борода- тая голова в профиль вправо; по краям – три дырки (сход- ны с 1/2, 1/36, 1/38).	диам. 0,019; вес всех 3,03 гр.	Некоторые бляшки слегка фрагментиро- ваны, некото- рые патиниро- ваны.	

1914 1/30	Ожерелье золотое из пятнадцати звеньев: два крайние треугольной формы, полые, с рельефным изображением дерева; тринадцать средних – полые с рельефным изображением сирены в фас и с двумя или одной полыми желудевидными привесками каждая (у шести звеньев – одна привеска, у семи – две).	дл. крайнего звена 0,025; дл. среднего 0,016; вес ожерелья 24,4 гр.	Звенья ожерелья покрыты красноватой патиной.	22686
1914 1/29	Серьги – пара – золотые в виде витого кольца с полый золотой подвеской, представляющей собой голову козла.	вес 1-ой 8,9 гр.; вес 2-ой 9,65 гр.; диам. кольца 0,04; дл. подвески 0,028.	Одна из подвесок внизу слегка прорвана.	22687
1914 1/32	Сорок шесть бляшек золотых штампованных вырезных – сложная розетка; у края – три дырки (сходны с 1/33 и 1/34).	вес 15-ти 5,82 гр.; диам. 0,018.	Некоторые бляшки слегка фрагментированы. На бляшках – красная патина.	22688
1914 1/41 (=1/39)	Девятнадцать бляшек золотых штампованных круглых – человеческое лицо в фас; вверху и внизу – по дырке.	вес всех 2,32 гр.; диам. 0,009.	На бляшках – красная патина.	22689
1914 1/42 (=1/14= 1/40)	Тридцать шесть бляшек золотых штампованных круглых – человеческое лицо в фас, кругом бугорки; наверху и внизу – по дырке (сходны с 1/14, 1/40).	вес всех 4,7 гр.; диам. 0,01.	Некоторые слегка фрагментированы; на большинстве – темная или красная патина.	

1914 1/25	Три бляшки золотые штампованные вырезные – лев, идущий влево (сходные с 1/23).	вес 0,6 гр.; дл. 0,016.	Бляшки покрыты красной патиной.	22690
1914 1/26	Шесть бляшек золотых штампованных вырезных – лев, идущий вправо (сходные с 1/24).	вес 1,07 гр.; дл. 0,016.	У одной из бляшек отломана передняя часть. Бляшки покрыты красной патиной.	
1914 1/39	Двенадцать бляшек золотых штампованных круглых – человеческое лицо в фас; в бляшке – две дырки.	вес всех 1,35 гр.; диам. 0,009.	На бляшках – красная патина.	22691
1914 1/40	Восемь бляшек золотых штампованных круглых – человеческое лицо в фас, кругом бугорки; наверху и внизу – по дырке.	вес всех 1,65 гр.; диам. 0,01.	Одна бляшка слегка фрагментирована. На бляшках – красная патина.	
1914 1/23	Пять бляшек золотых штампованных вырезных – и один такой же обломок – лев, идущий влево (сходные с 1/25).	вес всех 0,82 гр.; дл. 0,016.	Одна склеена из двух кусков: не хватает задних лап; бляшки все, кроме одной, покрыты красной патиной.	22692
1914 1/24	Две бляшки золотые штампованные вырезные – лев, идущий вправо (сходные с 1/26).	вес обеих 0,5 гр.; дл. 0,016.	Одна из бляшек сломана на две части и склеена; покрылась красной патиной.	
1914 1/34	Шесть розеток золотых штампованных вырезных сложных; у края – три дырки (сходны с 1/32 и 1/33).	вес всех 2,28 гр.; диам. 0,018.	У одной – прорвана дырка. Розетки покрылись красной патиной.	22693

Головний убір дівчини-скіф'янки з Першого Мордвинівського кургану

1914 1/17	Перстень золотой с гладким округлым щитком и заходящими концами дужек.	вес 1,97 гр.; дл. щитка 0,018.	Перстень по-крылся крас-новатой пати-ной.	22694
1914 1/18	Перстень золотой с гладким округлым щитком и заходящими концами дужек.	вес 1,45 гр.; дл. щитка 0,016.	Перстень слег-ка помят; по-крыт краснова-той патиной.	
1914 1/19	Перстень золотой с гладким округлым щитком и заходящими концами дужек.	вес 1,985 гр.; дл. щитка 0,015.	Перстень по-крылся крас-новатой пати-ной.	
1914 1/20	Перстень золотой с гладким округлым щитком и заходящими концами дужек.	вес 1,56 гр.; дл. щитка 0,018.	Перстень слег-ка помят и по-крыт краснова-той патиной.	
1914 1/21	Перстень золотой с гладким округлым щитком и заходящими концами дужек.	вес 5,86 гр.; дл. щитка 0,02.	Сохранность полная.	
1914 1/22	Перстень золотой с гладким округлым щитком и заходящими концами дужек.	вес 2,18 гр.; дл. щитка 0,015.	Щиток слегка помят.	
1914 1/27	Цилиндр из разноц-ветного стекла с высокой золотой дужкой.	дл. цилин-дра 0,017; толщ. 0,011; выс. дужки 0,026.	Края цилин-дрика слегка фрагментиро-ваны.	22695
1914 1/28	Цилиндр из разноц-ветного стекла с высокой золотой дужкой.	дл. цилин-дра 0,016; толщ. 0,011; выс. дужки 0,026.	В цилиндрике трещинки.	
1914 1/8	Браслет золотой с несом-кнутыми концами, пла-стинчатый, с рельефной полосой по середине.	вес 12,53 гр.; диам. 0,058.	Покрылся красноватой патиной.	
1914 1/9	Браслет золотой с несом-кнутыми концами, пла-стинчатый, с рельефной полосой по середине.	вес 15,515 гр.; диам. 0,058.	Браслет по-крылся темно-красной пати-ной.	22696

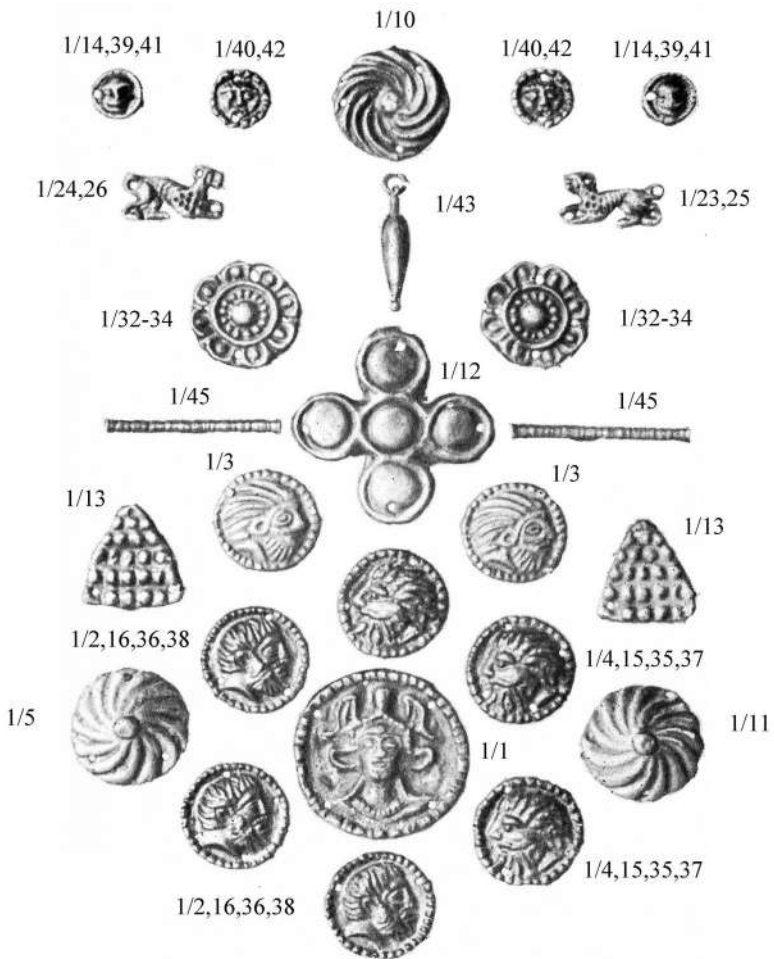
1914 1/14	Двенадцать бляшек золотых штампованных круглых – человеческое лицо в фас; вверху и внизу – по дырке.	вес всех 1,4 гр.; диам. 0,01.	С лицевой стороны бляшек – красная патина.	22697
1914 1/33	Тринадцать бляшек золотых штампованных вырезных – сложная розетка; у края – три дырки (сходны с 1/32 и 1/34).	вес всех 4,85 гр.; диам. 0,018.	Некоторые бляшки слегка фрагментированы. На бляшках – красная патина.	22698
1914 1/31	Десять бляшек золотых штампованных квадратных – сидящая женщина с зеркалом, перед ней – юноша с ритонем; в углах бляшек – по дырке.	вес всех 14,25 гр.; дл. 0,0315.	У одной бляшки оторван правый угол, бляшки покрылись красной патиной.	22699
1914 1/44	Сосуд шарообразный деревянный с двумя ручками.	диам. 0,09.	Склеен, поломано горлышко и дно.	
1914 1/45	Два фрагмента деревянных шаров с резными поясками.	шир. 6,6 см.	Сильно покоробились.	
1914 1/46	Стержень деревянный точеный.	дл. 7,4 см.	Сломан на две части.	
1914 1/47	Обломок коробочки деревянной цилиндрической.	диам. 4,2; выс. 3,3 см.	Сильно покоробился.	
1914 1/48	Пять обломков деревянных досок.	дл. 0,07- 0,13 см.	Пропитаны [неразборчиво].	
1914 1/49	Четыре обломка пластинок костяных резных.	дл. 2-9 см.		
1914 1/50	Две трубочки золотые рубчатые.	дл. 2,9 см; вес 0,6 гр.	Патинированы, немного помяты.	

Мал. 1. Пластинки із зображенням бородатої чоловічої голови в профіль вправо. © Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова

Мал. 2. Пластинки із зображенням бородатої чоловічої голови в профіль вліво. © Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова

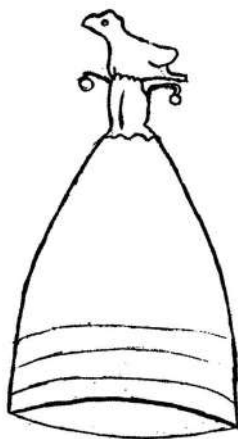
Мал. 3. Фотографія знахідок із Першого Мордвинівського кургану (за [Лесков 1974, рис. 36]) із зазначенням облікових номерів інвентарної книги Державного Ермітажу

Мал. 4. Фотографія знахідок із Першого Мордвинівського кургану (за [Лесков 1974, *рис. 40*]) із зазначенням облікових номерів інвентарної книги Державного Ермітажу

Мал. 5. Фотографія знахідок із Першого Мордвинівського кургану (за [Лесков 1974, *рис. 37, 39, 41, 42*]) із зазначенням облікових номерів інвентарної книги Державного Ермітажу (без масштабу)

Мал. 6. Реконструкція головного убору з Першого Мордвинівського кургану (за [Клочко 1993, рис. 1])

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев А. Ю. К реконструкции одного утраченного предмета эллино-скифской торевтики V–IV вв. до н. э. // **Stratum plus. Петербургский археологический вестник.** Санкт-Петербург – Кишенев, 1997.

Алексеев А. Ю. **Золото скифских царей из собрания Эрмитажа.** Санкт-Петербург, 2012.

Алексеев А. Ю. Раннее погребение Куль-Обы и скифские гробницы // **Элита Боспора и Боспорская элитарная культура.** Санкт-Петербург, 2016.

Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. **Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.** Киев, 1991.

Алексинский Д. П. Античный железный шлем из погребения воина у Карантинного шоссе близ Керчи // **Труды Государственного Эрмитажа.** Вып. ХLI. Санкт-Петербург, 2008.

Андросов А. В., Мухонад С. Е. Скифский аристократический курган “Каменская Близница” // **Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья.** Днепропетровск, 1987.

Анфимов Н. В. **Древнее золото Кубани.** Краснодар, 1987.

Артамонов М. И. **Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа.** Прага – Ленинград, 1966.

Бабенко Л. И. **Песочинский курганный могильник скифского времени.** Харьков, 2005.

Бабенко Л. И. Периферийные персонажи пекторали из Толстой Могилы // **Древности 2016: Харьковский историко-археологический ежегодник.** 2016. Вып. 14.

Бабенко Л. И. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова // Полин С. В., Алексеев А. Ю. **Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье.** Киев – Берлин, 2018.

Бабенко Л. И., Чижова Ю. А. К вопросу о семантике сюжета “танцующие менады” // **175 лет Керченскому музею древностей. Материалы международной конференции.** Керчь, 2001.

Бабенко Л. И. Жіночий головний убір IV ст. до н.е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області // **Археологія.** 2002. № 4.

Балонов Ф. Р. Пектораль из Толстой Могилы как модель мифопоэтического пространства-времени // **Элитные курганы степей Евразии.** Санкт-Петербург, 1994.

Бессонова С. С. **Религиозные представления скифов.** Киев, 1983.

Бессонова С. С. “Мужское” и “женское” в сакральной сфере скифов // **Духовная культура древних обществ на территории Украины.** Киев, 1991.

Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н., Савовский И. П. Курганный могильник в урочище Носаки // **Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки.** Киев, 1977.

Бидзиля В. И., Полин С. В. **Скифский царский курган Гайманова Могила.** Киев, 2012.

Битковский О. В., Полин С. В. Скифский курган у с. Богдановка на Херсонщине (к проблеме хронологии памятников V–IV вв. до н. э.) // **Скифы Северного Причерноморья.** Киев, 1987.

Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // **Старожитності степового Причорномор'я і Криму.** Т. XIV. Запоріжжя, 2007.

Болтрик Ю. В., Шелехань О. В. Скіфські кургани між Чмиревою та Гаймановою Могилами (стєпова північна периферія Великої Білозерки) // **Археологія і давня історія України.** 2020. Вип. 1.

Вахтина М. Ю., Скорый С. А., Ромашко В. А. О месте находки скифского навершия с изображением Папая (Национальный музей

истории Украины) // **Записки ИИМК РАН**. Вып. 5. Санкт-Петербург, 2010.

Вертіснко Г. В. “Хто серед безтілесних божеств найбільш озброєний?” (втілення Веретрагни за 14-м Яштом) // **Археологія і давня історія України**. 2015. Вип. 2.

Вертіснко Г. В. *Ка-тарада* в мистецтві та ритуалі скіфів? (До семантики образу голови) // **Сходознавство**. 2016. № 75–76.

Галанина Л. К. **Курджипский курган. Памятник культуры прикубанских племён IV века до н. э.** Ленинград, 1980.

Галанина Л. К. **Келермесские курганы**. Москва, 1997.

Даниленко В. Н. Исторические сюжеты некоторых шедевров эллино-скифской торевтики // **150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР**. Киев, 1975.

Журавлев Д. В., Новикова Е. Ю. Бляшка с изображением Rappenkfrau из кургана Куль-Оба // **Труды ГИМ. Образы времени: Из истории древнего искусства. К 80-летию С. В. Студзицкой**. Вып. 189. Москва, 2012.

Журавлев Д. В., Новикова Е. Ю., Шемаханская М. С. **Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. Историко-технологическое исследование**. Москва, 2014.

Журавлев Д. В., Новикова Е. Ю., Коваленко С. А., Шемаханская М. С. **Золото Херсонеса Таврического. Ювелирные изделия из собрания Государственного исторического музея**. Москва, 2017.

Ильинская В. А. **Скифы днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья)**. Киев, 1968.

Ильинская В. А. Золотая пластина с изображением скифов из коллекции Романовича // **Советская археология**. 1978. № 3.

Ильинская В. А., Тереножкин А. И. **Скифия VII–IV вв. до н. э.** Киев, 1983.

Калашиник Ю. П. **Греческое золото в собрании Эрмитажа. Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья**. Санкт-Петербург, 2014.

Канторович А. Р., Эрлих В. Р. Антропоморфные изображения в меото-скифской торевтике // **Stratum plus**. 2005–2009. № 3.

Клочко Л. С. Реконструкція конусоподібних головних уборів скіф’янок // **Археологія**. 1986. Вип. 56.

Клочко Л. С. Скіфський дитячий костюм // **Пам’ятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекції музею історичних**

Головний убір дівчини-скіф'янки з Першого Мордвинівського кургану

коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. Київ, 1993.

Клочко Л. С. Антропоморфні образи в оздобах скіфських головних уборів // **Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”, 5–6 грудня 2005 р.** Київ, 2006.

Кнауэр (Кезия) Э. Р. О “варварском” обычае подвешивания отрубленных голов противника к шее коня // **Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазономахия?).** Москва – Санкт-Петербург, 2001.

Кубышев А. И., Николова А. В., Полин С. В. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // **Древности степной Скифии.** Киев, 1982.

Кузьминых С. В., Усачук А. Н. “С нетерпением жду ответа от Вас” (письма Н. Е. Макаренко Э. Х. Миннзу) // **Ex Ungue Leonem: Сборник статей к 90-летию Льва Самуиловича Клейна.** Санкт-Петербург, 2017.

Курпій С. О., Ліфантій О. В., Шелехань О. В. Курган 6 могильника Водославка: поховання скіфської знаті // **Археологія і давня історія України.** 2019. Вип. 4.

Лесков О. **Скарби курганів Херсонщини.** Київ, 1974.

Ліфантій О. В. Зображення птахів на довгих пластинах головних уборів // **Археологія і давня історія України.** 2015. Вип. 2.

Ліфантій О. В. **Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII–III ст. до н. е.** Дисертація к. і. н. ІА НАНУ. Київ, 2018.

Макаренко Н. Е. Первый Мордвиновский курган // **Гермес.** 1916. № 12.

Манцевич А. П. **Курган Солоха.** Ленинград, 1987.

Мелюкова А. И. **Краснокутский курган.** Москва, 1981.

Мозолевський Б. М. **Товста Могила.** Київ, 1979.

Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972–1975 гг.) // **Скифия и Кавказ.** Киев, 1980.

Мозолевский Б. Н., Полин С. В. **Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы).** Киев, 2005.

Моруженко А. О. Скіфський курган Передерієва Могила // **Археологія.** 1992. № 4.

Мошинский А. П. Пектораль из Толстой Могилы как символ царской власти // **Донская археология**. 2002. № 1–2.

Мурзін В. Ю., Полін С. В., Ролле Р. Скіфський курган Тетянина Могила // **Археологія**. 1993. № 2.

Онайко Н. А. **Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н. э.** Свод археологических источников. Вып. Д1–27. Москва, 1970.

Островерхов А. С., Охотников С. Б. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // **Вестник древней истории**. 1989. № 2.

Полидович Ю. Б. Меч из кургана Толстая Могила // **Археологія і давня історія України**. 2015. Вип. 2.

Полидович Ю. Б. Лев и пантера (ажурные пластинки из Мелитопольского кургана) // **Археологія і давня історія України**. 2017. Вип. 2.

Полидович Ю. Б. Сцены сражения на золотом конусе из Передериевой Могилы и скифский миф о Колаксае // **Stratum plus**. 2019. № 3.

Полін С. В. **Скифский Золотобалковский курганный могильник V–IV вв. до н. э. на Херсонщине**. Киев, 2014.

Полін С. В. О некоторых монетных типах скифских золотых нашивных бляшек // **IV Международный Нумизматический симпозиум “ПриРОНТийский меняла: деньги местного рынка”**. Севастополь, 2016.

Полін С. В., Алексеев А. Ю. **Скифский царский Александропольский курган IV в. до н.э. в Нижнем Поднепровье**. Киев – Берлин, 2018.

Раевский Д. С. **Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.** Москва, 1985.

Ростовцев М. И. **Скифия и Боспор**. Ленинград, 1925.

Ростовцев М. И., Степанов П. К. Эллино-скифский головной убор // **Известия императорской археологической комиссии**. Вып. 63. Петроград, 1917.

Русяева М. В. Діонісійські сюжети на пам’ятках торевтики із скіфських курганів // **Археологія**. 1995. № 1.

Рябова В. А. Женское погребение из кургана Денисова Могила // **Памятники древних культур Северного Причерноморья**. Киев, 1979.

Савостина Е. А. (отв. ред.). **Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазомахия?)**. Москва – Санкт-Петербург, 2001.

Савостина Е. А. “Боспорский стиль” и сюжеты Геродота в пластике Северного Причерноморья // **Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазомахия?)**. Москва – Санкт-Петербург, 2001.

Савостина Е. А. Эллада и Боспор. Греческая скульптура на Северном Понте // **Боспорские исследования. Supplementum 8**. Симферополь – Керчь, 2012.

Скорый С., Хохоровски Я. **Большой Рыжановский курган**. Киев, 2018.

Соколов Г. Терракоты кургана Большая Близница // **Вопросы искусствознания**. 1997. № 2 (XI).

Спицын А. А. Серогозские курганы // **Известия императорской археологической комиссии**. Вып. 19. Санкт-Петербург, 1906.

Стоянов Р. В. Rankenfrau с маской Силена: к вопросу о контексте находок // **III Анфимовские чтения по археологии западного Кавказа**. Краснодар, 2013.

Строганов С. А. Доклад о действиях Императорской археологической комиссии // **Отчет императорской археологической комиссии за 1868 г.** Санкт-Петербург, 1869.

Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. **Мелитопольский курган**. Киев, 1988.

Федосеев Н. Ф. Эллинское и варварское в погребении кургана Куль-Оба // **Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур**. Керчь, 2011.

Федосеев Н. Ф. Куль-Оба: погребальный комплекс боспорских царей. Скифское или фракийское влияние? // **Элита Боспора и Боспорская элитарная культура**. Санкт-Петербург, 2016.

Фиалко Е. Е. Золотой декор костюмов из Бердянского кургана // **Боспорские исследования**. 2014. Вып. XXX.

Шауб И. Ю. К вопросу о культе отрубленной человеческой головы у варваров Северного Причерноморья и Приазовья // **Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье**. Новочеркасск, 1987.

Шауб И. Ю. **Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII–IV вв. до н. э.)**. Санкт-Петербург, 2007.

Шауб И. Ю. Боспорские курганы и загробные представления боспорян // **Боспорские исследования**. 2014. Вып. XXX.

Шауб И. Ю. Головной убор из I Мордвиновского кургана и его сибирские аналоги // **Древние и средневековые культуры Центральной Азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и скотоводческих обществ):** Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения д. и. н. А. М. Манделъштама и 90-летию со дня рождения д. и. н. И. Н. Хлопина 10–12 ноября 2020 г. Санкт-Петербург, 2020.

Яценко С. А. **Костюм древней Евразии (ираноязычные народы).** Москва, 2006.

Curry A. Rites of the Scythians // **Archaeology.** 2016. July/August.

Fuhrmeister K. Zweiergruppen und Brüdermotiv? // **Zur graeco-skythischen Kunst. Archäologisches Kolloquium Münster.** 24–26 November 1995. Münster, 1997.

Piotrovsky B., Galanina L., Grach N. **Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C.** Leningrad, 1986.

REFERENCES

Alekseyev A. Yu. (1997), “K rekonstruktsii odnogo utrachenno-go predmeta ellino-skifskoy torevtiki V–IV vv. do n. e.”, in Vakhtina M. Yu. and Vinogradov Yu. A. (eds), *Stratum plus. Peterburgskiy arkheologicheskiy vestnik*, Saint Petersburg and Chişinău, pp. 29–43. (In Russian).

Alekseyev A. Yu. (2012), *Zoloto skifskikh tsarey iz sobraniya Ermitazha*, Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, Saint Petersburg. (In Russian).

Alekseyev A. Yu. (2016), “Ranneye pogrebeniye Kul'-Oby i skifskiye grobnitsy”, in Zuyev V. Yu. and Khrshanovskiy V. A. (eds), *Elita Bospora i Bosporskaya elitarnaya kul'tura*, Palatstvo, Saint Petersburg, pp. 206–15. (In Russian).

Alekseyev A. Yu., Murzin V. Yu. and Rolle R. (1991), *Chertomlyk. Skifskiy tsarskiy kurgan IV v. do n. e.*, Naukova dumka, Kyiv. (In Russian).

Aleksinskiy D. P. (2008), “Antichnyy zheleznyy shlem iz pogrebeniya voina u Karantinnoy shosse bliz Kerchi”, in Khodza E. N., Butyagin A. M. (eds), *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, Vol. XLI, Antichnyy mir. Iskusstvo i arkheologiya, Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, Saint Petersburg, pp. 31–70. (In Russian).

Androsov A. V. and Mukhopad S. E. (1987), “Skifskiy aristokraticheskiy kurgan ‘Kamenskaya Bliznitsa’”, in Marina Z. P. (ed.), *Pamyatniki bronzovogo i rannego zhelezного vekov Podneprov'ya*, Izdatel'stvo DGU, Dnipropetrovsk, pp. 54–74. (In Russian).

Anfimov N. V. (1987), *Drevneye zoloto Kubani*, Krasnodarskoye knizhnoye izdatel'stvo, Krasnodar. (In Russian).

Artamonov M. I. (1966), *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*, Artiya and Sovetskiy khudozhnik, Prague and Leningrad. (In Russian).

Babenko L. I. (2005), *Pesochinskiy kurgannyi mogil'nik skifskogo vremeni*, ID Rayder, Kharkiv. (In Russian).

Babenko L. I. (2016), “Periferiyanye personazhi pektoralі iz Tolstoy Mogily”, *Drevnosti 2016: Khar'kovskiy istoriko-arkheologicheskiy ezhegodnik*, Vol. 14, pp. 90–104. (In Russian).

Babenko L. I. (2018), “Kollektsiya Aleksandropol'skogo kurgana v sobranii Khar'kovskogo istoricheskogo muzeya imeni N. F. Sumtsova”, in Polin S. V. and Alekseyev A. Yu. *Skifskiy tsarskiy Aleksandropol'skiy kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprov'ye*, Vidavets' Oleg Filyuk, Kyiv and Berlin, pp. 591–627, 918–22. (In Russian).

Babenko L. I. and Chizhova Yu. A. (2001), “K voprosu o semantike syuzheta ‘tantsuyushchiye menady’”, in Fedoseyev N. F. (ed.), *175 let Kerchenskomu muzeyu drevnostey. Materialy mezhdunarodnoy konferentsii*, Kerch, pp. 87–9. (In Russian).

Babenko L. I. (2002), “Zhinochyy holovnyy ubir IV st. do n. e. z kurhanu 8 bilya s. PISOCHYN Kharkivs'koyi oblasti”, *Arkheolohiya*, No. 4, pp. 59–69. (In Ukrainian).

Balnov F. R. (1994), “Pektoral' iz Tolstoy Mogily kak model' mifopoeticheskogo prostranstva-vremeni”, in Alekseyev A. Yu., Bokenko N. A., Marsadolov L. S. and Semenov Vl. A. (eds), *Elitnyye kurgany stepey Evrazii*, Saint Petersburg, pp. 17–22. (In Russian).

Bessonova S. S. (1983), *Religioznyye predstavleniya skifov*, Naukova dumka, Kyiv. (In Russian).

Bessonova S. S. (1991), “‘Muzhskoye’ i ‘zhenskoye’ v sakral'noy sfere skifov”, in Gening V. F. (ed.), *Dukhovnaya kul'tura drevnikh obshchestv na territorii Ukrainy*, Naukova dumka, Kyiv, pp. 84–96. (In Russian).

Bidzilya V. I., Boltrik Yu. V., Mozolevskiy B. N. and Savovskiy I. P. “Kurgannyi mogil'nik v urochishche Nosaki”, in Gening V. F. (ed.),

Kurgannyye mogil'niki Ryasnyye Mogily i Nosaki, Naukova dumka, Kyiv, pp. 61–158. (In Russian).

Bidzilya V. I. and Polin S. V. (2012), *Skifskiy tsarskiy kurgan Gaymanova Mogila*, Izdatel'skiy dom “Skif”, Kyiv. (In Russian).

Bitkovskiy O. V. and Polin S. V. (1987), “Skifskiy kurgan u s. Bogdanovka na Khersonshchine (k probleme khronologii pamyatnikov V–IV vv. do n. e.)”, in Chernenko E. V. (ed.), *Skify Severnogo Prichernomor'ya*, Naukova dumka, Kyiv, pp. 74–84. (In Russian).

Boltrik Yu. V. and Fialko E. E. (2007), “Ukrasheniya iz skifskikh pogrebal'nykh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polya”, *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ya i Krymu*, Vol. XIV, pp. 51–93. (In Russian).

Boltryk Yu. V. and Shelekhan' O. V. (2020), “Skifs'ki kurhany mizh Chmyrevoyu ta Haymanovoyu Mohylamy (stepova pivnichna periferiya Velykoyi Bilozerky)”, *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, Vol. 1, pp. 80–113. (In Ukrainian).

Vakhtina M. Yu., Skoryy S. A. and Romashko V. A. (2010), “O meste nakhodki skifskogo navershiya s izobrazheniyem Papaya (Natsional'nyy muzey istorii Ukrainy)”, *Zapiski IIMK RAN*, Vol. 5, pp. 146–59. (In Russian).

Vertiienko H. V. (2015), “‘Khto sered beztilesnykh bozhestv naybil'sh ozbroenyi?’ (vtilennya Veretraghny za 14-m Yashtom)”, *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, Vol. 2, pp. 48–54. (In Ukrainian).

Vertiienko H. V. (2016), “*Ka-mərəda* v mystetstvi ta rytuali skifiv? (Do semantyky obrazu holovy)”, *Shodoznavstvo*, No. 75–76, pp. 51–72. (In Ukrainian).

Galanina L. K. (1980), *Kurdzhipskiy kurgan. Pamyatnik kul'tury prikubanskikh plemën IV veka do n. e.*, Iskusstvo, Leningrad. (In Russian).

Galanina L. K. (1997), *Kelermesskiye kurgany*, Paleograf, Moscow. (In Russian).

Danilenko V. N. (1975), “Istoricheskiye syuzhety nekotorykh shedevrov ellino-skifskoy torevtiki”, in Karyshkovskiy P. O. (ed.), *150 let Odesskomu arkheologicheskomu muzeyu AN USSR: tezisy dokladov yubileyroy konferentsii*, Naukova dumka, Kyiv, pp. 88–9. (In Russian).

Zhuravlev D. V. and Novikova E. Yu. (2012), “Blyashka s izobrazheniyem Rankenfrau iz kurgana Kul'-Oba”, in Belotserkovskaya I. V. (ed.), *Obrazy vremeni: Iz istorii drevnego iskusstva. K 80-letiyu*

S. V. Studzitskoy. *Trudy GIM*, Vol. 189, Moscow, pp. 80–97. (In Russian).

Zhuravlev D. V., Novikova E. Yu. and Shemakhanskaya M. S. (2014), *Yuvelirnyye izdeliya iz kurgana Kul'-Oba v sobranii Istoricheskogo muzeya. Istoriko-tekhnologicheskoye issledovaniye*, Istoricheskiy muzey, Moscow. (In Russian).

Zhuravlev D. V., Novikova E. Yu., Kovalenko S. A. and Shemakhanskaya M. S. (2017), *Zoloto Khersonesa Tavricheskogo. Yuvelirnyye izdeliya iz sobraniya Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya*, Vneshtorgizdat, Moscow. (In Russian).

Il'inskaya V. A. (1968), *Skify dneprovskogo lesostepnogo Levoberezh'ya (kurgany Posul'ya)*, Naukova dumka, Kyiv. (In Russian).

Il'inskaya V. A. (1978), “Zolotaya plastina s izobrazheniyem skifov iz kolektsii Romanovicha”, *Sovetskaya arkheologiya*, No. 3, pp. 90–100. (In Russian).

Il'inskaya V. A. and Terenozhkin A. I. (1983), *Skifiya VII–IV vv. do n. e.*, Naukova dumka, Kyiv. (In Russian).

Kalashnik Yu. P. (2014), *Grecheskoye zoloto v sobranii Ermitazha. Pamyatniki antichnogo yuvelirnogo iskusstva iz Severnogo Prichernomor'ya*, Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, Saint Petersburg. (In Russian).

Kantorovich A. R. and Erlikh V. R. (2005–2009), “Antropomorfnyye izobrazheniya v meoto-skifskoy torevtike”, *Stratum plus*, No. 3, pp. 277–96. (In Russian).

Klochko L. S. (1986), “Rekonstruktsiya konusopodibnykh holovnykh uboriv skif'yanok”, *Arkheolohiya*, Vol. 56, pp. 14–24. (In Ukrainian).

Klochko L. S. (1993), “Skifs'ky dytyachyy kostyum”, in N. H. Kovtanyuk (ed.), *Pam'yatky dekoratyvno-uzhytkovoho mystetstva iz kolektsiyi muzeyu istorychnykh koshtovnostey Ukrayiny – filialu Natsional'noho muzeyu istoriyi Ukrayiny*, Natsional'nyy muzey istoriyi Ukrayiny, Kyiv, pp. 28–51. (In Ukrainian).

Klochko L. S. (2006), “Antropomorfni obrazy v ozdobakh skifs'kykh holovnykh uboriv”, in L. V. Strokova (ed.), *Muzeyni chytannya. Materialy naukovoyi konferentsiyi ‘Yuvelirne mystetstvo – pohlyad kriz' viky’, 5–6 hrudnya 2005 r.*, Kyiv, pp. 64–75. (In Ukrainian).

Knauer (Keziya) E. R. (2001), “O ‘varvarskom’ obychaye podveshivaniya otrublennykh golov protivnika k sheye konya”, in E. A. Savostina (ed.), *Bosporskiy rel'yef so stsenoy srazheniya (Ama-*

zonomakhiya?), Izdatel'stvo GMII im. A. S. Pushkina and Letniy sad, Moscow and Saint Petersburg, pp. 200–15. (In Russian).

Kubyshev A. I., Nikolova A. V. and Polin S. V. (1982), “Skifskiye kurgany u s. L'vovo na Khersonshchine”, in A. I. Terenozhkin (ed.), *Drevnosti stepnoy Skifii*, Naukova dumka, Kyiv, pp. 130–47. (In Russian).

Kuz'minykh S. V. and Usachuk A. N. (2017), “‘S neterpeniyem zhdu otveta ot Vas’ (pis'ma N. E. Makarenko E. Kh. Minnzu)”, in Vishnyatskiy L. B. (ed.), *Ex Ungue Leonem: Sbornik statey k 90-letiyu L'va Samuilovicha Kleyna*, Nestor-Istoriya, Saint Petersburg, pp. 64–92. (In Russian).

Kupriy S. O., Lifantiy O. V. and Shelekan' O. V. (2019), “Kurhan 6 mohyl'nyka Vodoslavka: pokhovannya skifs'koyi znati”, *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, Vol. 4, pp. 182–212. (In Ukrainian).

Lyeskov O. (1974), *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*, Mystetstvo, Kyiv. (In Ukrainian).

Lifantiy O. V. (2015), “Zobrazhennya ptakhiv na dovykh plastynakh holovnykh uboriv”, *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, Vol. 2, pp. 96–102. (In Ukrainian).

Lifantiy O. V. (2018), *Koshtovni metalevi aplikatsiyi kostyuma naselelnya Stepovoyi Skifyi VII–III st. do n. e.*, Candidate's diss. in history, IA NANU, Kyiv. (In Ukrainian).

Makarenko N. E. (1916), “Pervyy Mordvinovskiy kurgan”, *Germes*, No. 12, pp. 267–72. (In Russian).

Mantsevich A. P. (1987), *Kurgan Solokha*, Iskusstvo, Leningrad. (In Russian).

Melyukova A. I. (1981), *Krasnokutskiy kurgan*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Mozolevs'kyy B. M. (1979), *Tovsta Mohyla*, Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).

Mozolevskiy B. N. (1980), “Skifskiye kurgany v okrestnostyakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972–1975 gg.)”, in A. I. Terenozhkin (ed.), *Skifya i Kavkaz*, Naukova dumka, Kyiv, pp. 70–154. (In Russian).

Mozolevskiy B. N. and Polin S. V. (2005), *Kurgany skifskogo Gerosa IV v. do n. e. (Babina, Vodyana i Soboleva mogily)*, Izdatel'skiy dom “Stilos”, Kyiv. (In Russian).

Moruzhenko A. O. (1992), “Skifs'kyy kurhan Perederiyeva Mohyla”, *Arheologia*, No. 4, pp. 67–75. (In Ukrainian).

Moshinskiy A. P. (2002), “Pektoral' iz Tolstoy Mogily kak simbol tsarskoy vlasti”, *Donskaya arkheologiya*, No. 1–2, pp. 84–8. (In Russian).

Murzyn V. Yu., Polin S. V. and Rollye R. (1993), “Skifs'kyy kurhan Tetyanyna Mohyla”, *Arheologia*, No. 2, pp. 85–101. (In Ukrainian).

Onayko N. A. (1970), *Antichnyy import v Pridneprov'ye i Pobuzh'ye v IV–II vv. do n. e. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, Vol. D1–27, Nauka, Moscow. (In Russian).

Ostroverkhov A. S. and Okhotnikov S. B. (1989), “O nekotorykh motivakh zverinogo stilya na pamyatnikakh iz sobraniya Odesskogo arkheologicheskogo muzeya”, *Vestnik drevney istorii*, No. 2, pp. 50–67. (In Russian).

Polidovich Yu. B. (2015), “Mech iz kurgana Tolstaya Mogila”, *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrayiny*, Vol. 2, pp. 124–39. (In Russian).

Polidovich Yu. B. (2017), “Lev i pantera (azhurnyye plastinki iz Melitopol'skogo kurgana)”, *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrayiny*, Vol. 2, pp. 185–92. (In Russian).

Polidovich Yu. B. (2019), “Stseny srazheniya na zolotom konuse iz Perederiyevoy Mogily i skifskiy mif o Kolaksaye”, *Stratum plus*, No. 3, pp. 229–60. (In Russian).

Polin S. V. (2014), *Skifskiy Zolotobalkovskiy kurgannyy mogil'nik V–IV vv. do n.e. na Khersonshchine*, FOP “Vidavets' Oleg Filyuk”, Kyiv. (In Russian).

Polin S. V. (2016), “O nekotorykh monetnykh tipakh skifskikh zolotykh nashivnykh blyashek”, in Alekseyenko N. A. (ed.), *IV Mezhdunarodnyy Numizmaticheskyy simpozium “PriPONTiyskiy menyala: den'gi mestnogo rynka”*, OOO NPTs “EKOSI–Gidrofizika”, Sevastopol', pp. 68–73. (In Russian).

Polin S. V. and Alekseyev A. Yu. (2018), *Skifskiy tsarskiy Aleksandropol'skiy kurgan IV v. do n.e. v Nizhnem Podneprov'ye*, Vidavets' Oleg Filyuk, Kyiv and Berlin. (In Russian).

Rayevskiy D. S. (1985), *Model' mira skifskoy kul'tury. Problemy mirovozzreniya iranoyazychnykh narodov evraziyskikh stepey I tysyacheletiya do n. e.*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Rostovtsev M. I. (1925), *Skifiya i Bospor*, Tipografiya 1-y Leningradskoy Trudovoy arteli pechatnikov, Leningrad. (In Russian).

Rostovtsev M. I. and Stepanov P. K. (1917), “Ellino-skifskiy golovnoy ubor”, *Izvestiya imperatorskoy arkheologicheskoy komissii*, Vol. 63, Petrograd, pp. 69–101. (In Russian).

Rusyayeva M. V. (1995), “Dionisiys’ki syuzhety na pam’yatkakh torevtyky iz skifs’kykh kurhaniv”, *Arheologia*, No. 1, pp. 22–34. (In Ukrainian).

Ryabova V. A. (1979), “Zhenskoye pogrebeniye iz kurgana Denisova Mogila”, in Baran V. D. (ed.), *Pamyatniki drevnikh kul’tur Severnogo Prichernomor’ya*, Naukova dumka, Kyiv, pp. 47–51. (In Russian).

Savostina E. A. (ed.) (2001), *Bosporskiy rel’yef so stsenoy srazheniya (Amazonomakhiya?)*, Izdatel’stvo GMII im. A. S. Pushkina and Letniy sad, Moscow and Saint Petersburg. (In Russian).

Savostina E. A. (2001), “‘Bosporskiy stil’ i syuzhety Gerodota v plastike Severnogo Prichernomor’ya”, in Savostina E. A. (ed.), *Bosporskiy rel’yef so stsenoy srazheniya (Amazonomakhiya?)*, Izdatel’stvo GMII im. A. S. Pushkina and Letniy sad, Moscow and Saint Petersburg, pp. 284–323. (In Russian).

Savostina E. A. (2012), “Ellada i Bospor. Grecheskaya skul’ptura na Severnom Ponte”, *Bosporskiye issledovaniya, Supplementum 8*, ADEF Ukraina, Simferopol and Kerch. (In Russian).

Skoryy S. and Khokhorovski Ya. (2018), *Bol’shoy Ryzhanovskiy kurgan*, Izdatel’ Oleg Filyuk, Kyiv. (In Russian).

Sokolov G. (1997), “Terrakoty kurgana Bol’shaya Bliznitsa”, *Voprosy iskusstvoznaniya*, No. 2 (XI), pp. 400–20. (In Russian).

Spitsyn A. A. (1906), “Serogozskiye kurgany”, *Izvestiya imperatorskoy arkheologicheskoy komissii*, Vol. 19, Saint Petersburg, pp. 157–74. (In Russian).

Stoyanov R. V. (2013), “Rankenfrau s maskoy Silena: k voprosu o kontekste nakhodok”, in Pavlenko T. A., Skhatum R. B. and Uliutin V. V. (eds), *III Anfimovskiy chteniya po arkheologii zapadnogo Kavkaza*, Vika-Print, Krasnodar, pp. 128–33. (In Russian).

Stroganov S. A. (1869), “Doklad o deystviyakh Imperatorskoy arkheologicheskoy komissii”, *Otchet imperatorskoy arkheologicheskoy komissii za 1868 g.*, Saint Petersburg, pp. I–XXII. (In Russian).

Terenozhkin A. I. and Mozolevskiy B. N. (1988), *Melitopol’skiy kurgan*, Naukova dumka, Kyiv. (In Russian).

Fedoseyev N. F. (2011), “Ellinskoye i varvarkoye v pogrebenii kurgana Kul’-Oba”, in Zin’ko V. N. (ed.), *XII Bosporskiye chteniya*.

Bospor Kimmeriyskiy i varvarskiy mir v period antichnosti i srednevekov'ya. Vzaimovliyaniye kul'tur, Kerch, 2011, pp. 377–85. (In Russian).

Fedoseyev N. F. (2016), “Kul'-Oba: pogrebal'nyy kompleks bosporiskikh tsarey. Skifskoye ili frakiyskoye vliyaniye?”, in Zuyev V. Yu. and Khrshanovskiy V. A. (eds), *Elita Bospora i Bosporskaya elitarnaya kul'tura*, Palatstso, Saint Petersburg, pp. 215–23. (In Russian).

Fialko E. E. (2014), “Zolotoy dekor kostyumov iz Berdyanskogo kurgana”, in Zin'ko V. N. (ed.), *Bosporskiye issledovaniya*, Vol. XXX, Simferopol and Kerch, pp. 54–76. (In Russian).

Shaub I. Yu. (1987), “K voprosu o kul'te otrublennoy chelovecheskoy golovy u varvarov Severnogo Prichernomor'ya i Priazov'ya”, in Rayev B. A. (ed.), *Antichnaya tsivilizatsiya i varvarskiy mir v Podon'ye-Priazov'ye*, Novocherkassk, p. 16. (In Russian).

Shaub I. Yu. (2007), *Mif, kul't, ritual v Severnom Prichernomor'ye (VII–IV vv. do n. e.)*, Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, Saint Petersburg. (In Russian).

Shaub I. Yu. (2014), “Bosporskiye kurgany i zagrobnyye predstavleniya bosporyan”, in Zin'ko V. N. (ed.), *Bosporskiye issledovaniya*, Vol. XXX, Simferopol and Kerch, pp. 639–94. (In Russian).

Shaub I. Yu. (2020), “Golovnoy ubor iz I Mordvinovskogo kurgana i ego sibirskiy analogi”, in Nikonorov V. P., Kircho L. B. and Stoyanov E. O. (eds), *Drevniye i srednevekovyye kul'tury Tsentral'noy Azii (stanovleniye, razvitiye i vzaimodeystviye urbanizirovannykh i skotovodcheskikh obshchestv): Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya d. i. n. A. M. Mandel'shtama i 90-letiyu so dnya rozhdeniya d. i. n. I. N. Khlopi-na 10–12 noyabrya 2020 g.*, Saint Petersburg, pp. 233–6. (In Russian).

Yatsenko S. A. (2006), *Kostyum drevney Evrazii (iranoyazychnyye narody)*, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).

Curry A. (2016), “Rites of the Scythians”, *Archaeology*, July/August, pp. 26–32.

Fuhrmeister K. “Zweiergruppen und Brüdermotiv?” (1997), in Stähler K. (ed.), *Zur graeco-skythischen Kunst*. Archäologisches Kolloquium Münster. 24–26 November 1995, Ugarit-Verlag, Münster, pp. 161–76.

Piotrovsky B., Galanina L. and Grach N. (1986), *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C.*, Aurora, Leningrad.

Л. І. Бабенко

ГОЛОВНИЙ УБІР ДІВЧИНИ-СКІФ'ЯНКИ З ПЕРШОГО МОРДВИНІВСЬКОГО КУРГАНУ

Колекція знахідок із Першого Мордвинівського кургану, розкопано-го М. О. Макаренком у 1914 р., була передана з Державного Ермітажу до Харкова у 1932 р. Під час Другої світової війни майже вся вона була втрачена. У Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова збереглося лише 27 золотих пластинок. 24 пластинки репрезентовані зображенням обличчя бородатого чоловіка у профіль вправо та вліво. Цими пластинками було декоровано жіночий головний убір, знайдений у непограбованій боковій могилі кургану. Така одноманітність декору була не характерною для скіфських парадних головних уборів, які вирізняються строкатістю використаних в оздобі уборів пластинок. Показове і навмисне ігнорування торецями при виготовленні пластинок лаврового вінка на голові персонажа, добре помітного на монетних прототипах. Його відсутність може бути пов'язана з недоречністю цієї деталі на репрезентованому образі. Окрім оригінальності зовнішнього декору, головний убір вирізняють і інші деталі його конструкції. Конічна форма убору, увінчаного фігуркою пташки на квітці, могла бути відображенням уявлень про світову гору – еквівалент світового дерева, що була вшент усіяна “відсіченими” чоловічими головами. Отже, ймовірний зв'язок жриці – володарки убору, з однією з форм культу відсіченої голови, прояви якого в декорі головних уборів жриць можна також бачити в добре поширеному сюжеті з парними фігурами танцюючих менад. В обох випадках у декорі уборів за допомогою різних символів був втілений близький обряд, пов'язаний із розчленуванням жертви біля світового дерева. Також зближує головні убори можлива причетність їхніх власниць до культів шаманського типу. Зображення фігурок менад із тирсом у русі танка нагадує шаманське камлання, ритм якому задавався за допомогою “дзвінкого елементу” наверхш – бубонцем чи дзвониками. Про причетність небіжчиці з Першого Мордвинівського кургану до шаманських культів може свідчити фігурка птаха, що оздоблювала верхівку головного убору і втілювала образ духа-помічника шамана.

Ключові слова: скіфи, Перший Мордвинівський курган, головний убір, світове дерево, світова гора, шаманізм

Стаття надійшла до редакції 16.12.2020